

TERMINOLOGIJA IR DABARTIS

Rūta MARCINKЕVIČIENĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

KALBOS IR TEKSTO ATMAINAS ĮVARDIJANČIŲ TERMINŲ PROBLE莫斯

1. Įvadas

Pastaruoju metu atsiradus naujiems terminams ir pakitus kai kurių anksčiau vartotų terminų turiniui kyla poreikis peržiūrėti tuos kalbotyros terminus, kurie yra tiesiogiai susiję su jvairiais kalbos tipais, vienetais, atmainomis. Tą padaryti geriausiai sistemingai, aptariant juos ne izoliuotai, bet grupėmis ir poromis, kad išryškėtų termininių reikšmių panašumai ir skirtumai. Priešprieš sudaro ir pagrindinės aptariamujų kalbotyros terminų kategorijos. Viena apima kalbą kaip sistemą, nors gali būti orientuota ir į kalbos vartoseną, kita siejama su pagrindiniu komunikaciniu kalbos vienetu – tekstu. Šio straipsnio tikslas yra aptarti abi kalbos atmainas įvardijančių terminų kategorijas, nurodant jų apibrėžimo problemas, ir išsamiau apibūdinti mažiau aptartus terminus. Tikslas bus siekiama remiantis trimis šaltiniais: turimais informaciniiais leidiniais – žodynais ir žinyneis, lingvistikos darbais ir kai kurių terminų vartosena Vytauto Didžiojo universiteto Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne, apimančia me 1994–2004 metų spaudą.

2. Kalbos sistemos atmainų vardai

Pirmajai kategorijai priklausytų seniai įvardyti, apibūdinti ir nepromiskai vartojami (nes kalbos vartosena sutampa su apibrėžtimis) *kalbos tipai*: *bendrinė*, arba *literatūrinė*, *kalba*, ir *tarmė*, arba *dialektas*. Dialektai savo ruožtu skiriama į dvi grupes: teritorinius, arba geografinius, ir socialinius ir profesinius. Prie pastarųjų priklauso profesiniai ar socialiniai žargonai, argo, slengas (Palionis 1985: 16–

20). Iš dviejų minėtų kalbos tipų *literatūrinė kalba* tekstyne vartojama beveik keturis kartus dažniau nei *bendrinė kalba* (2615 ir 736 kartus). Beje, KTŽ 1990 *kalbos tipą* apibrėžia tipologiskai – „apibendrintų kalbos ypatybių visuma, kuria remiantis tipologinėje klasifikacijoje skirstomos kalbos“. Taigi kalbos *tipo* samprata Jono Palionio vadovelyje ir KTŽ 1990 skiriasi.

Kita ne visai problemiška skirtis įvardijama terminais *sakytinė* ir *rašytinė (knyginė) kalba*, suvokiamą kaip bendravimas žodžiu ir raštu. Kartais jie painiojami su terminais *rašomoji* ir *šnekamoji* (KTŽ 1990) *kalba*. Dar vartojami terminai *gyvoji* ir *raštų kalba*, o siejant su sosiūriškaja dichotomija, t. y. sistema ir vartosena, – *kalba* ir *šneka* arba *kalba* ir *kalbėjimas*.

Kaip apibendrintai vadinti šią terminų grupę? DLKŽ 2000 *kalba* – 3. „tam tikra minčių reiškimo sistemos a t m a i n a: *Bendrinė (literatūrinė) k. Rašomoji, šnekamoji k. Laikraštinė k. Poetinė k. Eiliuota k. Maironio, Žemaitės k. Gyva, natūrali, aiški, apdorota k.*“ (retinta mano – R. M.). Taigi leksikografai siūlo *atmainos* terminą, beje, kaip ir *bendrinei (literatūrinei) kalbai*, J. Palionio vadintai *tipu*. Iš pateiktų žodžių junginių matyti, kad *atmaina* DLKŽ suvokiamą labai plačiai. Kalbotyros terminologams reikėtų tiksliau apibrėžti *kalbos tipą*, *atmainą*, *rūšį* ir kai kuriuos kitus apibendrinamuosius terminus. Nors pats žodis *kalba* neišvengiamai turi kelias terminines reikšmes – žodinio minčių reiškimo sistema (*gimtoji k.*), jau minėta tos sistemas atmaina (*poetinė k.*), pašnakesio, t. y. tam tikro sakytinės kalbos žanro, sinonimas (*leistis į kalbas*) ir viešo kalbėjimo įvardijimas (*pasakė kalbą*).

Pagal kalbos vartojimo sritis (sferas) skiriama *meninė* ir *nemeninė kalba*. Pastaroji pagal tą patį kriterijų dar gali būti skiriama į *buitinę* ir *dalykinę kalbą*, o ši – į *mokslinę* ir *administracinę*. Pagal vartojimo sritis įvardytos kalbos rūsys, pridėjus *publicistikos sferos kalbą*, yra vadinamos *funkciniais stiliais* (Župerka 1997: 78).

Atskirai reikėtų aptarti *buitinės* ir *dalykinės kalbos* priešpriešą. Ji aprėpia kalbos rūšis, skirtas pagal dvi kriterijų grupes: privatumo ir viešumo, t. y. asmeninės ir oficialiosios komunikacijos, be to, bendrumo bei specialumo požymius. *Buitinė kalba*, dar vadinama *šnekamaja*, turi priešpriešą viešoji *kalba*. *Viešoji* ir *buitinė* arba *šnekamoji kalba*, kartu paimtos, sudaro jau anksčiau minėtą *sakytinę kalbą* (Ko-

ženiauskienė 1999: 42). Taigi terminas *sakytinė kalba* gali būti suprantamas ir kaip *šnekamosios kalbos* sinonimas, ir kaip platesnės reikšmės žodis, aprėpiantis tiek viešą, tiek privačią sakytinę komunikaciją. Skirtumas tik tas, kad *šnekamoji kalba* gali būti ir užrašyta, o *sakytinė* tik pasakyta, ištarta. Net ir užrašyta *šnekamoji kalba* netampa *rašytine*, nes išlaiko savitą struktūrą ir leksiką (apie loginius ir lingvistinius sakytinės ir rašytinės raiškos skirtumus žr. Nauckünaitė 2003).

Kitas *buitinės* ir *dalykinės kalbos* opozicijos narys yra *dalykinė kalba*. Šio termino prisireikia vis dažniau. Jis apibendrina atskirų konkrečių mokslo ir visuomeninio gyvenimo sričių – teisės, administracinię ir kitokią – kalbą. Be to, jis labai tinka, kai į lietuvių kalbą reikia versti labai paplitusį, dabar jau tik akronimu žymimą anglų kalbos terminą *LSP – Language for Specific Purpose* (pažodžiui išvertus būtų *kalba, skirta specialiam tikslui*). Anglų kalboje yra ir šio termino priešybė, taip pat žymima akronimu *LGP – Language for General Purpose* (*kalba, skirta bendram, arba paprastam, tikslui*). Kompiuterinėje lingvistikoje ir kitose srityse yra prigijęs ir paplitęs *LSP* sinonimas *sublanguage* (pamorfemiu išvertus būtų *pokalbė*). Juo vadinama bet kokia ribotos temos, pavyzdžiui, orų prognozių, navigatorių, telegramų kalba, kurią vertėtų skirti nuo platesnės apimties *dalykinės* ir galbūt vadinti *specialiąja*, nepainijoant su *specialybės kalba*, suprantama kaip studentams dėstoma lietuvių kalba, siejama su konkrečia jų specialybe.

Neseniai lietuvių kalbotyroje pradėtas vartoti ir *domeno* terminas, įvardijantis kalbos vartojimo sritį. Šis terminas yra įprastas įvairių kalbų svetimybų tyrimuose, ypač tada, kai kalbama apie *domenų* praradimą, kalbos vartojimo sričių nykimą (plačiau žr. Vaicekauskienė 2004: 10). Taigi esama net kelių terminų kuo nors ypatingai, specifinei kalbai pavadinti. Deja, lietuvių kalboje nėra termino, aprėpiantį visą nespecialiąją ar nedalykinę kalbą. Nei *buitinės*, nei juoba *bendrinės kalbos* terminai čia netinka, reikėtų naujo, kad ir *bendrojo pobūdžio, bendroji ar paprastoji kalba*. Lietuvių kalbos komisijos raštuose pasirodės *Language for General Purpose* atitinkmuo *bendrosios aplinkos kalba* nelabai tinka prie *specialybės kalbos*. Kad ir kaip pavadintą, *buitinės* ir *dalykinės kalbos* opoziciją, sudarytą pagal du skirtin-

gus požymius, būtų geriau skirti į dvi: pagal viešumo požymį – į *buitinę* ar *privačiąjį* ir *viešąją kalbą*, o pagal specifiškumo požymį – į *bendrojo pobūdžio*, *bendrąjį*, *paprastąjį* ir *dalykinę* ar *specialybės kalbą*. Ypač gerai derėtų *paprastosios* ir *dalykinės kalbos* terminų pora.

Galėtų pasirodyti, kad vartojant seniai prigijusius funkcinių stilių pavadinimus (*mokslinis*, *administracinis*, *publicistinis*, *buitinis*, *meninis*), neberekėtų panašių *administracinių* ar *buitinės kalbos* terminų. Tačiau kalba nelygu stiliui, tą rodo ir tokie pasakymai kaip *pamokos kalbos stilus* (Župerka 1997: 83). Kalba čia suprantama kaip tam tikra kalbos atmaina, stilius – kaip tos kalbos savitumas, tam tikri požymiai. Beje, *stilius*, kaip terminas, filologijoje reiškia du skirtin-gus dalykus: *individualųjį*, arba *autorinį*, ir *funkcinių stilių*, suprantamą kaip „kolektyvinį kalbos vartojimo įvairiose bendravimo srityse išproti“ (Župerka 1983: 11), taigi tam tikrą kalbos atmainą, kurios nereikėtų painioti su konkretaus teksto stiliumi. Anglų kalba šiuo atveju vartojami du terminai: *style* ir *functional style* (*stilius* ir *funktinės stilius*) arba dažniau *style* ir *register* (*stilius* ir *registratoras*). Registratoras, kaip ir funkcinis stilius, jvardija kalbos vartosenos rūšis pagal kalbos turinį, pobūdį ar funkcijas, kurios vienaip ar kitaip lemia ir pačią kalbos formą (Halliday ir kt. 1964: 77; Leckie-Tarry 1993: 28). Vartojant *registro* terminą anglų kalba turima omenyje skirtinį dalykai – plėčios veiklos sritys, pavyzdžiu, teisė, mokslas, religija. Šiuo atveju *registro* terminas yra sinonimiškas *diskursui*. Kitu atveju *registratorais* vadinamos sakytinė ir rašytinė kalbos atmainos, tačiau dažniausiai *registru* jvardijama viešumo–privatumo skalė ir joje išsidėsčiusios kalbos rūšys, pgl. plačiai žinomus M. Jooso įvardytus registrus: *frozen*, *formal*, *informal*, *colloquial*, *intimate* (Joos 1961), t. y. *ritualinis*, *formalusis*, *neformalusis*, *buitinis*. *Registro* terminas jau pasirodė ir į lietuvių kalbą verstuose literatūros teorijos darbuose, suprantama, anglų kalba vartojamo termino reikšme (Hawthorn 1998; PMLS 2000). Jি aptaria ir kalbininkai, lygindami su funkciu stiliumi (Vladarskiene 2000). Todėl vertėtų pamąstyti, ar nereikėtų *registro* apibrėžti ir įtraukti į savų kalbotyros terminų sistemą *buitinės* ar *privačiosios* ir *viešosios* kalbos skalės padaloms įvardyti. Kitaip sakant, *registratoras* galėtų būti įteisintas terminas kalbos atmainoms jų privatumo–viešumo ar oficialumo–intymumo aspektu.

3. Komunikacinių kalbos vienetų vardai

Stiliaus terminas vartojamas abejose kalbos tipų, rūšių ir atmainų įvairovę įvardijančių terminų kategorijoje. Jis gali būti suprantamas ir kaip visos *kalbos*, ir kaip konkretaus *teksto stilius*. Pastaroji kategorija, t. y. komunikacinių kalbos vienetų terminai, siejami su tekstu. Juos sudaro pagrindinis terminas *tekstas*, geriausiai apibrėžiamas priešinant jį *diskursui* ir *kalbai*, suprantamai kaip *viešoji sakytinė kalba*, arba kaip *prakalba* (Koženiauskienė 1999: 42). Kita terminų pora yra *teksto tipas* ir *žanras*. Terminų poras *tekstas* ir *diskursas*, *teksto tipas* ir *žanras* reikia apibūdinti detaliau, nes šie plačiai vartojami terminai kalbininkų nėra aptarti, nors ir vartojami teksto ir tekstynų lingvistikos, lingvistinės teksto ir žanro analizės, retorikos, stilistikos ir kituose kalbotyros darbuose. Viešosios kalbos yra išnagrinėtos retorikos knygose (Koženiauskienė 1999; Nauckūnaitė 2000), todėl šis terminas čia nebus aptariamas.

Yra keli vienas kitą papildantys būdai apibrėžti terminus. Vienas jų – remtis įvairių juos vartojušių autorų sampratomis, kitas, papildomas, dar ir realia jų vartosena kalboje, ypač dalykinėje. Minėtoms terminų poroms bus taikomi abu būdai, prieš tai patikrinus, kaip šie terminai apibrėžiami žodynuose ir enciklopedijose, mat šie žodžiai yra ne tik kalbotyros terminai, bet ir kasdienės leksinės apyvartos žodžiai.

3.1. Informacinių leidinių apžvalga

Bendrojo pobūdžio aiškinamuosiuose žodynuose yra tik kai kurie rūpimi žodžiai. DLKŽ 2000 *tekstas* apibrėžiamas reikšmėmis 1. „rišlus kalbos darinys“, 2. „žodinė dalis, skiriant nuo piešinių, brėžinių ir kt.“, 3. „muzikos kūrinio žodžiai“, *žanras* – „meno kūrinių skirstymo pagal sandaros ypatybes skirstymo vienetas“. Du tarptautinių žodžių žodynai *tekstą* apibūdina panašiai, pridurdami kelias papildomas specifines reikšmes [juose dar pateikiamos spaustuvinės ir kompiuterinės teksto reikšmės (TŽŽ 2001a; TŽŽ 2001b) čia nėra svarbios]. Tie žodynai *žanrą* nusako taip kaip DLKŽ 2000, o *diskursas* apibūdinamas labai abstrakčiai ir tik kaip dviejų mokslo šakų

terminas – [pranc. *discours* – kalba, kalbos tipas, tekstas] 1. kalbot. „sudarytas pagal tam tikrą sistemą, ppr. išplėstas minties apie kurį nors dalyką išreiškimas“; 2. „semiotikoje – kalbinis ar nekalbinis procesas, turintis vienokią ar kitokią prasmę“. Kaip ir galima tikėtis, bendrojo pobūdžio žodynuose pateikiamas ne termininės, o tik bendrosios ir tik kai kurios terminų *tekstas*, *žanras*, *diskursas* reikšmės, neatspindinčios gerokai pakitusio požiūrio į šiai žodžiai įvardijamus dalykus.

Iš specialiųjų filologinių leidinių reikėtų tikėtis daugiau, tačiau tenka nusivilti, nes ir čia pateikiama neišsami informacija. KTŽ 1990 apibūdinamas tik vienas iš keturių terminų – *tekstas*. Tai „šnekos kūrinys ar atkarpa, sudarantys kalbos garsų ar rašmenų seką ir perteikiantys tam tikrą apibrėžtą turinį. Apimties atžvilgiu tekstas yra neribojamas“. LKE 1999 *žanro*, *diskurso*, *teksto tipo* straipsnių nėra, o *tekstas* apibūdinamas tik dviem aspektais: rašytinio pavidalo ir rišlumo, t. y. kaip a) „užrašyta kalbos atkarpa“ ir b) „savo prasme susijusių sakinių visuma“. Čia pat nurodomi trys *tekstų tipai*: *pasakojimas*, *aprašymas*, *protavimas*. LLE 2001 ir verstiniuose literatūros teorijos žinynuose, atvirkščiai, apibrėžiamas *žanras* ir *diskursas*, bet ne *tekstas* ar *teksto tipas*. Taip gal yra todėl, kad tradiciškai pastarieji terminai labiau siejami su literatūrologija nei kalbotyra. *Žanras* čia apibrėžiamas tradiciškai ir labai siaurai, tik kaip „pagrindinių literatūrų (retinta mano – R.M.) rūsių – lyrikos, epo, dramos – smulkesnė padala, jungiant struktūriskai artimas kūrinių grupes“. Jeremy'o Hawthrone *Moderniosios literatūros teorijos žinyne* (Hawthron 1998) *žanras*, nors taip pat ribojamas tradicine žanro, kaip literatūros tipo ar poskyrio, reikšme, bet jo sampratos ribos praplečiamos – „žanras yra ir visuomeninė, ir literatūrinė ar kalbinė kategorija“. Čia pateikiama autorui priimtina feministinių žanru tyrinėtojos Anne Cranny-Francis pozicija: „nors jos pateiktas žanro apibrėžimas grindžiamas tekstualiais dalykais (konvencijomis, formulėmis, apimtimi), tačiau tyrinėjimai kelia ir socialinius, istorinius ir ideologinius klausimus“ (ten pat). Tokia žanro samprata, kaip bus paaiškinta vėliau, priartėja prie *žanro* tarpdalykinio apibrėžimo.

Diskursas, kitaip nei *žanras*, literatūros enciklopedijoje apibūdinamas kur kas įvairiau. LLE 2001 pateikiamas net trys *diskurso* reikš-

mës: 1. „pokalbis ar diskusija filosofine, politine, religine, literatûrine ar panašia tema; mokslinis veikalas, traktatas“, 2. „Lingvistikoje diskursas reiškia bet kokią kalbos atkarpą, didesnę nei sakinys. Šiuo atžvilgiu diskurso ir teksto sąvokos dažnai vartojamos kaip sinonimai. Diskursu laikoma bet kokia kalbinė veikla – eilëraštis, Biblijos komentaras, laikraščio vedamasis ar tostas“, 3. „Moderniose kultūros teorijose diskursu vadinamos ir kitos, ne žodinės, raiškos (filmas, reklama, muzikos kûrinys, ritualas). Dar platesne reikšme diskursu vadinamas bet kokiai socialinei veiklai bûdingų pasakymų, teiginių (ir žodinių, ir išreikštų kita, pvz., vizualine ar gestų kalba) visuma (medicinos, teisës, politinis diskursas ir pan.)“.

Jau minêtame J. Hawthorno *Moderniosios literatûros teorijos žinyne* (Hawthorn 1998) *diskursas* pristatomas per atskirų autorïų deklaruojamus poziūrius ir iš jų darbų išryškėjusią termino *diskursas* vartoseną, kuri, beje, ne visada sutampa su tą pačią autorïų pateikiamomis apibrëžtimis, kitaip sakant, autoriai ne visada nuosekliai vartoja savaip apibrëžtus terminus. Pastarasis terminų reikšmës suvokimo bûdas, kai žiūrima ne tiek apibrëžtių, kiek realios vartosenos, yra artimas žemiau taikomam tekstynų lingvistikos metodui. J. Hawthorno žinyne pabrëžiama paini ir dviprasmiška *diskurso* vartosena. Lingvistikoje, ypač pragmatikoje, diskursu vadinama vartojama kalba, o ne kalba kaip abstrakti sistema. Anot Michaelo Stubbso, palyginti su *tekstu*, *diskursas* implikuoja platesnę sąvokos apimtį, be to, gali implikuoti sąveiką, nors nebûtinai. Cituojama Michaelo Foucault samprata, pagal kurią *diskursai* – „didelës pranešimų grupës“, taisyklų valdomos kalbos sritys, kurioms bûdingos tam tikros „strateginës galimybës“. Tos taisyklës, konvencijos ir sistemos kontroliuoja, kaip, kada, kur ir kas kalbama viename ar kitame diskurse, pavyzdžiui, medicinos. Anot M. Foucault, kiekviena visuomenë tam tikru bûdu kontroliuoja, atrenka, organizuoja ir paskirsto diskursų produkciją, o šių diskursus kontroliuojančių procesų tikslas yra saugoti nuo „jégų ir pavojų“. Siame leidinyje dar pristatoma E. Benveniste'o, R. Fowlerio ir M. Bachtino *diskursui* teikiamos prasmës. Dvieju pastarajų autorïų pozicijoms, šalia kitų aspektų, yra bûdingas *diskurso* kaip ideologijos supratimas, pagal kurį diskursas įtvirtina įsitikinimus, vertybës ir kategorijas (Stubbs 2001: 165).

Apibendrinant cituotus leidinius galima pasakyti, kad *tekstas* juose apibūdinamas tik pagal tris požymius: rišlumą, neribotą apimtį ir žodiškumą. DLKŽ 2000 ir KTŽ 1990 žodiškumą įvardija plačiau – kaip pasakyta ir parašytą žodį, o LKE 1999 – siauriau, tik kaip parašytą. *Žanras* nusakomas gana glaustai, tik kaip meno ar vien tik meno atšakos – literatūros kūrinių padala, priduriant šiek tiek platesnį, t. y. visuomeninį, ne vien tik kalbinį ar literatūrinį, jo analizės aspektą. Plačiausiai apibrėžiamas *diskursas*, beje, labai panašiai LLE 2001 ir verstiniuose žinynuose. Pabrėžiant įvairialypę *diskurso* vartoseną, nurodomi tokie šiuo terminu įvardijami dalykai: a) diskusija, veikalas, implikuojantis sąveiką ar dialogiškumą, b) bet koks žodinis tekstas, kitaip sakant, konkrečiame kontekste vartojoama kalba ar ir nežodiniai kūriniai, c) socialinei veiklai būdingų pasakymų visuma, tam tikros ideologiškai angažuotos kalbos sritys.

3.2. Kalbotyros darbų apžvalga

Kitas būdas apibrėžti kalbos vartosenos atmainas įvardijančius terminus būtų apžvelgiant žymiausių teoretikų darbus, kuriuose šie terminai ir jais įvardijamos sąvokos yra apibūdinami išsamiai. Iškart reikia pasakyti, kad informacinių leidinių ir įvairių autorų poziūriai nebūtinai turi sutapti. Be to, labai skiriasi apibrėžčių apimtys – jos įvairuoja nuo žodyninių informaciiniuose leidiniuose iki monografinių, kuriomis bandoma išsamiai ir visapusiškai apibūdinti sąvokas.

3.2.1. Teorinė *teksto* samprata

Tekstas suprantamas ir apibrėžiamas įvairiai, nurodant įvairius jo požymius ar sąlygas jam atsirasti. Bene plačiausiai tekstą apibrėžia M. Halliday – kaip bet kokį funkcinį kalbos pavartojimą, bet kokį realios kalbos pavyzdį, kuris atlieka tam tikrą vaidmenį nekalbinės situacijos kontekste. Tekstą sudaro ne tiek iš paviršiaus matomi žodžiai ir sakiniai, kiek reiksmės, kurios yra žodžiais užkoduojamos, o po to atkoduojamos, todėl tekstas yra semantinis vienetas. Nuo kitų semantinių kalbos vienetų (morfemos, žodžio, žodžių junginio ar sakinio) tekstą iš esmės skiria ne tiek jo apimtis, kiek kitokia struktūra,

saveika su kontekstu, jo kūrimo ir suvokimo ypatumai. Šiuo atžvilgiu tekstas yra unikalus ir vienintelis toks kalbos darinys (Halliday, Hasan 1991: 10).

I Klausimą, kas daro tekstą tekstu, atsakoma įvairiai. Pirmiausia gramatiški sakiniai, bet vien jų nepakanka. Tarp sakinių turi būti ryšys. Jį turi jausti ir sugebėti interpretuoti skaitytojas. Sakinių tarpusavio ryšį padeda kurti ir nustatyti teksto rišlumo priemonės (*text-forming devices*), t. y. žodžiai ir frazės, kuriuos aptinkame sakiniuose. Bet ir tai dar ne viskas – be šių kalbinių dalykų tekstą rišlų daro nekalbiniai dalykai, t. y. nekalbinė kompetencija, susijusi su dalykine ir su teksto turiniu. Taigi pagal šią sampratą tekstas gali būti apibūdinamas kaip iš kelių sakinių susidedantis vientisas šnekos darinys (Nunan 1993: 4–5). Teunas van Dijkas (1998: 39) teigia, kad tik tos sakinių sekos, kurios turi tam tikrą makrostruktūrą, gali būti laikomos tekstu. Makrostruktūra čia suprantama kaip tekstą apimantis teminis ir propozicinis karkasas, siejantis kalbos elementus į teksto visumą.

M. Halliday nurodo esminį teksto sąvokos neapibrėžtumą. Jam tekstas yra bet kas, kas turi prasmę tam tikroje situacijoje, tekstu jis laiko nuolatinę semantinę atranką (1978: 136–137). Taigi kontekstas, situacija yra vienas iš teksto kūrimo ir suvokimo garantų. Tekstas, žvelgiant socialiai, neatskiriamas nuo konteksto, etimologiskai suprantamo kaip drauge einantys tekstai, nors iš tiesų svarbūs ne tik jie, bet visas kalbinės ir nekalbinės situacijos kontekstas. Būtent kontekstas verčia į tekštą žvelgti dvejopai: kaip į produktą ir kaip į procesą, t. y. kaip į uždarą, autonomišką darinį arba darinį, lemiamą konteksto. Tekstas, kaip procesas, suprantamas dėl teksto interaktyvumo, jo teikiamos galimybės nustatyti reikšmes, labiausiai išryškėja dialoge. Tekstas gali būti suprantamas ir kaip tam tikras objektas, ir kaip konkrečios situacijos, aplinkos nulemtas vyksmas.

Ir tekstas, ir kontekstas yra semiotiniai reiškiniai, tam tikri reikšmių perteikimo būdai, todėl tekštą galima apibrėžti pagal tai, kaip jis siejasi su situacijos kontekstu, kaip žmonės nuspėja teksto reikšmes pagal situacijos kontekstą. Manoma, kad tekštą ir kalbą apskritai formuoja jų funkcijos ir tikslai (Halliday, Hasan 1991: 11–12). Panašiai ir Tony Bexas į tekštą žvelgia tik per kontekstą. Anot jo, tekstai negali būti autonomiški ir nepriklausomi nuo kontekstų, jie visada yra

kalbinės sąveikos dalis. Net ir parašytas tekstas néra vien produktas, bet proceso dalis. Tekstų kūrėjai renkasi specialias kalbinės raiškos priemones veikiami tų situacijų, kuriose yra jų tekstai, o šias kalbinės priemones atpažįsta ir interpretuoja tų tekstų adresatai (Bex 1996: 51).

M. Stubbsas pabrėžia teksto realumą, natūralumą, autentiškumą. Tekstu jis vadina natūraliai atsiradusią, rišlią, sakytinę ar rašytinę kalbą, pavartotą realiuose kontekstuose. Paprastai tekstai būna ilgesni nei vienas sakiny ir turi tam tikrą struktūrą. Bet esama ir vieno sakinio tekstu (*Išėjimas, Dažta, Uždaryta pietums*), kuriuos tekstu daro jų kontekstai. O tai reiškia, kad realiai vartojama kalba yra socialinio veiksmo dalis, todėl būtina tirti kalbos ir kultūros sąveiką (Stubbs 2001: 5–6).

Panašiai, tik kiek išsamiau, tekstą apibrėžia ir teksto lingvistikos pradininkai (Beaugrande 1981: 1). Jie apibūdina tekštą kaip komunikacinį įvykį, atitinkantį kelias sąlygas – septynis teksto kriterijus. Pagal jų apibrėžimą kelio ženklas, laikraščio straipsnis, ginčas ar romanas yra tekstai, atitinkantys tam tikrų žanrų ar teksto tipų taisykles. Visi išvardyti žanrai turi specifinių kalbinių požymį, atlieka tam tikras funkcijas ir yra susiję su specifine jų kūrimo ir suvokimo situacija. Šie autoriai teigia, kad esama vidinių ir išorinių teksto reikšmės kūrimo ir suvokimo sąlygų. Kai kurių eiléraščių neįmanoma suvokti kaip tekstu (o ne rašybos pratimų) be tam tikrų aplinkybių, išankstinių nuostatų, lūkesčių arba žanro supratimo. Taigi skirtingų žanrų tekstams keliamie skirtingus reikalavimus ir tik jais remdamiesi suvokiamo tų žanrų tekstus kaip tekstus. Šios sąlygos arba teksto identifikavimo kriterijai apima dvejopą teksto rišumą paviršiniu – sintaksiniu (cohesion, microstructure) arba gilesniu – semantiniu lygmeniu (coherence, macrostructure). Rišumas siejamas su intertekstualumu, vieno teksto ryšiais su kitais, galinčiais paaiškinti konkrečių teksta, palengvinantį jo suvokimą ir interpretaciją. Kita teksto sąlyga yra intencionalumas, apimantis teksto kūrėjų požiūrius ir tikslus. Pagal ši požymį kalbėjimas per miegus néra tekstas, o telefono abonentų knyga jau yra. Veidrodinis intencionalumo atspindys yra teksto priimtinumas, leidžiantis tam tikrą kalbos darinį tam tikromis sąlygomis suvokti kaip tekštą. Priimtinumas siejasi su teksto konvencionalumu, nes neįprasti tekstai gali būti nepriimtini, nesuvokiami kaip tekstai

dėl to, kad skaitytojui yra nesuprantami, nerūšūs ar kitaip nepakan-kami. Teksto informatyvumas žymi naujos informacijos kiekį ir per-teikimo būdus, naujos ir senos informacijos sąsajas tekste, o jo situ-a-cišumas, sąveika su teksto atsiradimo ir jo suvokimo situacija lemia teksto virtimą diskursu, t. y. tekstu kontekste. Pirmasis, rišlumo kri-terijus yra vidinis, kiti – išoriniai.

Apibendrinus šias teksto sampratas galima teigti, kad *teksto* terminu įvardijamas semantiškas, rišlus, tam tikros struktūros, glaudžiai su žodinės ar nežodinės komunikacijos kontekstu susijęs, natūralus, tam tikrą paskirtį turintis, bet kokios apimties sakytinės, rašytinės ar net ir nežodinės kalbos vienetas.

3.2.2. Teorinė diskurso samprata

Kai tekstas suvokiamas plačiai, kontekste, jis gali būti įvardijamas kitu terminu – *diskursu*. Etimologiskai terminas *diskursas* yra kildinamas iš lotynų kalbos veiksmažodžio *discurrere* (1. „išbėgioti, išsi-sklaidyti“) ar iš jo sudaryto daiktavardžio *discursus* (3. „pasisakymas, samprotavimas“). Teigama, kad Tomas Akvinietis pirmasis pradėjo vartoti šį terminą filosofijoje – jam tai reiškė intelektą ar mąstymą, priešpriešinamą paprastai intuicijai. *Diskursus* reiškė mąstantis są-vokomis. Tą pačią priešpriešą galima rasti T. Hobbeso, G. W. Leibni zo, I. Kanto darbuose. Ilgainiui *diskursu* imta vadinti intelektualių diskusiją, o vėliau ir dialogą (Titscher ir kt. 2000: 20).

Šiandien *diskurso* terminas gali būti vartoamas sinonimiškai *tekstui*, tačiau dažniau jis suprantamas kiek kitaip, plačiau – kaip socialiai orientuota kalba, kaip tekstas kontekste. Tradiciškai tekstas dažniau suvokiamas kaip parašytas kalbos vartosenos vienetas (nors ne-būtinai), o diskursas apima ir sakytinę, ir rašytinę kalbos atmainą. Abiem atvejais pabrėžiamas teksto ar diskurso rišlumas ir semantiš-kumas. Davidas Nunanas apibrėžia *tekstą* kaip parašytą komunikaci-nį įvykį, tiek sakytinį, tiek rašytinį, o *diskursą* – kaip to komunikacinių įvykių, tiek sakytinų, tiek rašytinų, o *diskursą* – kaip to komunikacinių įvykių interpretavimą kontekste (Nunan 1993: 6). M. Foucault dis-kurso ir teksto santykį atitinkamai apibūdina per sistemos ir konkre-čios jos raiškos arba pavyzdžio, socialaus ir individualaus, makro-struktūrų ir mikrostruktūrų santykį (žr. Stubbs 2001: 230).

T. Bexas diskursą supranta kiek abstrakčiau – kaip už individualių tekstu ar tų tekstu grupių išeinančią ir socialinę elgseną apimančią reikšmę, nes diskurso reikšmė glūdi už kalbos – diskursą vartojančioje visuomenėje. Tad reikšmė yra susitarimo reikalas – ji nėra užkoduota vien tik kalboje, bet kuriama ir tikrinama bendraujančių žmonių bet kuriuo momentu (Bex 1996: 51). Panašiai ir T. van Dijkas diskursą apibrėžia ne tik kaip tekštą kontekste, bet ir kaip socialinį veiksmą (2001: 17–21).

Normanas Faircloughas nurodo kelias diskurso sampratas: tai ir sakytinis dialogas, priešinamas rašytiniams tekstams, ir pasakyta ar parašyta kalba, ir situacinis kalbos vartojimo kontekstas, ir skaitytojo ar rašytojo ir teksto sąveika, ir net stilius ar žanras, pavyzdžiu, *žiniasklaidos diskursas* (šio autoriaus dėka terminas *media discourse* įsitvirtino ir paplito anglų kalboje). Jis pats laikosi nuomonės, kad diskursas, raštu ir žodžiu vartojama kalba, suprasta kaip socialinės praktikos forma, pabrėžia dialektinį ryšį tarp atskiro komunikacijos įvykio ir jį įreminančios situacijos, institucijos ir socialinės struktūros. Taigi diskursas yra socialiai nulemtas reiškinys, implikuojantis situacijas, socialinę tapatybę turinčius individus ir jų ar jų grupių santykius. Diskursas gali ne tik atspindėti, bet ir kurti tikrovę, turėti ideologinį poveikį, įteisinti jėgos pozicijas ir socialinę nelygybę (Fairclough 1992: 3).

Akivaizdu, kad diskursas suprantamas kaip veiksmas, kaip sudamoji socialinio gyvenimo dalis. Terminas *diskursas* paprastai vartojamas kalbant apie socialinę veiklą, per kurią mes kuriame reikšmes iš kalbinių ir kitų semiotinių išteklių (neverbalinių judesių, balso moduliacijų ir pan.). Šis terminas, siejamas su jo buvusia reikšme „pasisakymas“, pabrėžia sąveiką ir interpretaciją. Diskursas apima dalyvius, situacijų tipus, kuriuose vartojami tekstai, socialines sistemos ir struktūras, kuriomis remiantis tekstas kuriamas ir suvokiamas. Jis nusako būdingus kalbėjimo ir rašymo, kalbos ir teksto būdus, susijusius su socialine veikla (Titscher ir kt. 2000: 20).

3.2.3. *Tekstas ir diskursas*

Atsiradęs vėliau nei *tekstas* ir labai evoliucionavęs, terminas *diskursas* geriausiai apibrėžiamas tik lyginant jį su *tekstu*. *Diskursas* nu-

sakomas kur kas abstrakčiau, plačiau, akcentuojant jo dialogiškumą, interaktyvumą, sasajas su visuomenė. Abu terminai, *tekstas* ir *diskursas*, anksčiau žymėję skirtingus dalykus – rašytinę ir žodinę komunikaciją, dabar kartais vartoja sinonimiškai. Tokiam terminui vartosenos poslinkiui anglų kalboje turėjo reikšmės įsigalėjusi nuomonė, kad tekstas tekstu tampa ne autoriu iji parašius, bet skaitoju iji suvokus. Ši interaktyvi, rašytojo ir skaitytojo drauge kuriamą teksto reikšmės samprata labai priartino tekstą prie diskurso, suprantamo kaip tam tikras dialogas. Kai kurie diskurso analitikai teigia, jog šių terminų reikšmių skirtybės jau beveik išnyko (Widdowson 1995: 161). Kiti ižvelgia naujus reikšmių skirtumus (Garret, Bell 1998: 3).

Terminas *tekstas* dažniausiai imtas vartoti pavadinti diskurso procesų užrašymams, apimantiems komunikacinius įvykius, bet jais nesiribojantys. Tekstas įkūnija visus žemesnius kalbos lygmenis ir kitus reikšmės ištaklius, pavyzdžiui, žanrines konvencijas ir žanrinius lūkesčius, taip pat ir kitus diskurso bendruomenės lūkesčius, susijusius su tam tikrų diskursų tipų formomis ir funkcijomis. Tekstas turi tam tikrą struktūrą, kuri leidžia iji suvokti kaip visumą. Suvokimas, kas kam ką ir kokiomis aplinkybėmis sako, leidžia susieti tekstą su jo socialiniu kontekstu ir suvokti iji kaip visumą. *Diskursas* dar vartoja mas įprastinei tam tikros rūšies ar srities kalbėsenai reikšti, plg.: *akademinis, politinis diskursas*. Taip suprastam diskursui atskiri tekstai téra tik konkreti paplitusių diskurso modelių raiška, taigi sąveikauja kaip bendrybė ir konkretybė (Stillar 1998: 147).

Vis dėlto terminai *tekstas* ir *diskursas* suprantami skirtingai. Tą skirtumą pabrėžia ir su jais susijusių disciplinų, t. y. teksto lingvistikos ir diskurso analizės skirtybės. Tradicinė teksto lingvistika remiasi vidiniais – kalbiniais, o diskurso analizė išoriniais – socialiniais ir kultūriniai tekstu požymiais. Lingvistinė teksto analizė apima sintaksinį, semantinį ir pragmatinį lygmenis, o daugelis sociologinių metodų tenkinasi tik vienu iš šių lygmenų. Naujausieji įvairių mokslo šakų darbai labiausiai pabrėžia funkcinius teksto ir diskurso aspektus, visiems jiems būdingos bendros reguliarumų, dėsnингų pasikartojimų, modelių paieškos (plačiau apie teksto funkcijas ir žanrus žr. Marcinkevičienė 2004).

Du aptartieji terminai, kur jie gali būti vartojami sinonimiškai, vienas su kitu konkuruoja ir vienas terminas nustelbia kitą. Kalbininkai dažniau renkasi vartoti *tekstą*, filosofai, sociologai ir literatūrologai – *diskursą*. Štai Glennas Stillaras mieliau vartoja terminą *tekstas*, norėdamas pabrėžti jo konkretumą ir materialumą, jo, kaip konkrečios diskurso apraiškos, svarbą. Bet šiaip jau teksto ir diskurso sampratos papildo viena kitą, nes diskursą suvokiamė kaip visumą per konkrečią tekstinę jo raišką. O diskurso analizės objektas yra tekstas, atspindintis socialinę veiklą ir socialinius ryšius, t. y. tam tikras diskurso apraiškas.

Apibendrinant įvairius požiūrius į diskursą, galima pasakyti, kad jis siejamas su kontekstu, socialine elgsena, konkrečia kalbos vartojojo situacija ir jos nulemtais kalbos vartojimo ypatumais. Taigi diskuras suprantamas panašiai kaip ir tekstas savo vartojimo kontekste, tik kontekstas diskurso atveju siekia kur kas toliau, apimdamas visuomeninius reiškinius, dėl to diskursas ir yra socialinis, visuomenės nulemtas reiškinys.

3.2.4. *Žanro* apibūdinimai

Apie termino *žanras* reikšmių sistemą ir vartosenos ypatumus plačiau rašyta kitur (žr. Marcinkevičienė 2004), tad čia bus tik trumpai apibendrinti esminiai dalykai. Pirmiausia reikia pasakyti, kad šiandieninė *žanro* termino vartosena siekia kur kas plačiau, nes kalbama ne tik apie meno kūrinių žanrus, bet apie bet kokio teksto, pavyzdžiui, skundo, ar bet kokios žiniasklaidos priemonės žanrus. Žvelgiant dar plačiau, žanrais gali būti skirstomi bet kokie socialiniai veiksmi, plg.: *pamokos, renginio žanras*. Ši abstraktesnė vartosena atitinka ir žanro tyrimų kryptis. Žanro teorija, atsiradusi literatūrologijoje, dabar plinta visai į kitas sritis. Per pastaruosius kelis dešimtmečius plačiau imti analizuoti negrožinės literatūros, ypač spaudos, žanrai, daug rašyta apie filmus ir naujuosius interneto žanrus – hipertekstą, elektroninio pašto laiškus ir diskusijas.

Kitas išskirtinis *žanro* sampratos bruožas yra siekis sujungti kalbius dėsningumus su žmogaus veiklos dėsningumais. Kitaip sakant, naujoji žanro samprata apima diskursų tipus, analizuojamus sociali-

nėje ir kultūrinėje kalbos vartojimo plotmėje (Freedman 1994a: 3). Štai Guntheris Kressas teigia, kad įprastinės bendravimo formos lemia konvencines tekstų formas, t. y. tam tikrus specifinius žanrus. Žanrai turi savo formą ir reikšmę, atsiradusią dėl tuo žanru koduojamų socialinių bendravimo formų tikslų, funkcijų ir reikšmių. Todėl žanrai atspindi būdingiausias bet kurios bendruomenės socialines programas ir bendravimo formas (Kress 1989: 19). Žanro analizė turi būti siejama su konvencijų tyrimais.

Visuomenės ir joje populiarų žanrų sąveiką galima matyti iš to, kad visuomenės gyvenimo pokyčiai lemia naujus žanrus, ir atvirkščiai – nauji žanrai spartina visuomenės raidą. Todėl šiandienės žanrų studijos remiasi naujaja retorika – tyrimais, kaip retoriniai komunikacijos tikslai yra pasiekiami naudojantis įvairiais žanrais. Žanro reikšmė nėra vien tik to žanro tekštų turinys – žanro reikšmė yra ir jo funkcija. Žanras paprastai esti kokios nors ceremonijos, socialinio veiksmo dalis, ta ceremonija kelia tam tikrus apribojimus, kurie ir sudaro žanro specifikos pagrindą (Freedman 1994b: 59–60).

Žanras labiau siejamas su komunikacija nei tekstas ar diskursas, jis net apibūdinamas kaip socialinis veiksmas. Nors žanrai atpažįstami ir apibrėžiami pagal diskurso formos ir kitus panašumus (auditorijos, mąstymo būdo, situaciją), tačiau ne diskurso forma ar turinys lemia žanrą, o retorinis veiksmas, kuriam atliki jis yra skirtas. Taigi žanras atstovauja tipiškam retoriniam veiksmui (Miller 1994a: 23–24). Atspindėdamas tam tikrus kalbos vartosenos dėsningumus ir modelius, žanras yra esminė mūsų kultūrinio gyvenimo substancija. Todėl kultūrą galima apibūdinti pagal joje paplitusių žanrų rinkinį, o patį žanrą laikyti specifine ir labai svarbia visuomenės gyvenimo dalimi, jos komunikacinės struktūros aspektu, tam tikra institucijų galios struktūra (Miller 1994b: 68–71). Kuo sudėtingesnė ir įvairesnė visuomenė, tuo daugiau žanrų ji turi, tuo įvairesnis jos žanrinis repertuaras (Miller 1994a: 36). Tas pat pasakytina ir apie individus.

Žanro kaip socialinio veiksmo samprata lemia žanro santykį su tekstu, kontekstu ir diskursu. Teksto reikšmę, jo supratimą lemia ne tik diskursas, kuriam jis priklauso, bet ir konkretus žanras. Abu jie yra socialiai nulemti, diskursą lemia jų kuriančios institucijos, pavyzdžiu, publicistikos tekstus – žiniasklaida, o žanrą – įprastinės komu-

nikacinės situacijos, kuriose jis atsiranda. Ir žanras, ir diskursas turi specifinę, socialiai nulemtą reikšmę, todėl tekstai yra dvejopai determinuoti: diskurso tipo ir konkretaus žanro apribojimų. Ir diskursai, ir žanrai kyla iš konkrečios visuomenės struktūros, įvairių joje vykstančių procesų, žanrai yra konvenciniai socialinių progų palydovai, per kuriuos ir vyksta socialinis gyvenimas. Diskursas lemia, kas yra sakoma, žanras – kaip tai atliekama, laikantis konteksto nulemtų formų. Nors abu – diskursas ir žanras – lemia teksto kalbinę raišką, tačiau jie yra skirtingi dalykai, pavyzdžiu, religinis diskursas gali būti įvairių žanrų, priklausomai nuo situacijos ir auditorijos, plg. kunigo pamokslą ir tatybos vadovėli penktokams. Šie du tekštų reikšmės ir formas šaltiniai turi daug ką bendra. Pirma, abu jie yra socialinės ir kultūrinės prigimties, antra, atskiros socialinės institucijos, generuojančios tam tikrą diskursą, turi daugiau ar mažiau pastovius žanrų rinkinius. Kai kurie diskursai yra nesuderinami su tam tikrais žanrais (plg. Kress 1989: 20–29). Bet kuriuo atveju žanras yra siauresnės semantinės apimties terminas nei tekstas ar diskursas, nes šie yra apibūdinami savais žanrais, o ne atvirkščiai.

Taigi žanro, panašiai kaip *teksto* ir *diskurso*, sąvoka išsiplėtė ir apima daugiau socialinio konteksto reiškinių nei anksčiau. Žanro supratimas šiuo atžvilgiu pakito labiausiai, nes žanras émė reikšti nebe vien tik meno kūrinių rūšines konvencijas, bet visos komunikacijos rūšis, nulemtas kiekvienai rūšiai būdingų bendravimo tikslų. Plačiai suprastas žanras įvardija tipinius socialinius veiksmus, kultūrinius ideologinius reiškinius.

3.2.5. Žanras ir teksto tipas

Daugelis tyrinėtojų teksto tipo ir žanro santykį apibūdina labai panašiai. Jie teigia, kad tekštų skirtingos suvokiamos kaip skirtingų tekštų tipų ar diskursų požymiai. Pačių tekštų vidiniai skirtumai (pagal jų struktūrą ir turinį) vadinami tekštų ar diskursų tipais, o žanrai ar registrai suvokiami kaip išoriškai apibūdinamos tekštų klasės (Östman, Virtanen 1995: 246–247). Taigi tekštų tipų ir žanrų skirtis sutampa su vidiniais ir išoriniais tekštų požymiais. Vidiniai požymiai yra kalbiniai (formalieji ar semantiniai), o išoriniai – komunikacinis

tikslas ir tema. Tačiau tokio nuoseklaus požymiu tipų skyrimo sunku laikytis, ir dažnai vidiniai ir išoriniai požymiai eina drauge (Pilergaard, Frandsen 1996: 2–3).

Pagal rašymo tikslus ar tekštų funkcijas tradiciškai skiriami retoriiniai tekštų tipai. Jų kiekis ir įvairovė priklauso nuo tikslų bendrumo. Dažniausiai skiriami 3–5 grynieji retoriniai tekštų tipai: *aprašymas* (description), *pasakojimas* (narration), *aiškinimas* (exposition) ir *įtikinėjimas* (argument). Kiti autoriai prie šių dar prideda *skatinimą* (hortatory type) ir *nurodymą* (instruction). Lietuvių autorų darbuose prigijusi trinarė tekštų tipų klasifikacija: *aprašymas*, *pasakojimas*, *samprotavimas* ar *protavimas* (Koženiauskienė 1999: 155–178; Sirtautas, Grenda 1988: 185).

Tekštų tipai nuo žanrų dar skiriasi tuo, kad dar nėra visuotinai pripažintos tekštų tipų klasifikacijos, todėl įvairių autorų nurodomus įvairius tekštų tipus reikėtų laikyti tarpiniai, bet ne galutiniai. Žanrai, priešingai, yra pripažintos tekštų klasifikacijos tam tikroje kalbinėje bendruomenėje. Kita teksto tipo ir žanro skirtis – tekštų tipams dažnai pakanka teksto atskirų dalių, jo fragmentų, o žanras jau yra viso teksto ypatybė (Pilergaard, Frandsen 1996: 3). Žanrai ir tekštų tipai sąveikauja įvairiai, t. y. žanrai neatitinka tekštų tipų – vieno žanro tekstai gali susidėti iš įvairių tipų ir vieno tipo tekstas gali būti panaudotas įvairiuose žanruose, pavyzdžiui, pasakojimas – pasakose, žinutėse, dienoraščiuose, mokslinių eksperimentų aprašuose. Ir atvirkščiai, dienoraštis apima ne tik pasakojimą, bet ir kitus teksto tipus (Östman, Virtanen 1995: 246–247; Lee 2001: 41; Vestergaard 2000: 151–175).

3.3. Teksto, žanro ir diskurso vartosenė tekstyne

Apžvelgus įvairių autorų pateiktas *teksto* ir *diskurso* apibrėžtis, galima pažiūrėti, kaip šie žodžiai vartojami kalboje, ir įsitikinti, kaip ir kokių mastu teoriniai postulatai atsiispindi realioje vartosenoje. Kitaip sakant, būtina pažiūrėti, ar terminai nėra apibrėžiami vienaip, o iš tikruju vartojami kitaip. Patikrinti, kaip vartojami šie žodžiai, geriausia tekstyne. Tačiau šiuo atveju susiduriama su tam tikromis metodologinėmis problemomis. Viena jų yra kilusi dėl skirtingu kalbu.

Nors *tekstas* ir *diskursas* ir yra tarptautiniai žodžiai, tačiau jų vartojoimo ypatybės skirtingose kalbose gali skirtis, pgl. tarptautinio žodžio *apatija* vartosenos analizę anglų ir lietuvių kalbose (Marcinkevičienė 2002: 81–93). Šių terminų apibrėžtys yra aptartos anglakalbių autorių darbuose, o vartosenos analizei naudojamas lietuvių kalbos tekstynas.

Kita problema – terminų vartosenai tirti reikėtų specialaus teksto lingvistikos ir diskurso analizės veikalų tekstyno, kuriame tiriami žodžiai būtų vartojami kaip terminai. Lietuvių kalbos tekstynas yra bendro pobūdžio, todėl atskiriems autoriams priimtina ir būdinga terminų vartosena ir jais įvardijamų sąvokų samprata gali ne visada sutapti su paplitusia vartosena. Tačiau sudaryti specialų kalbotyros tekstyną lietuvių kalba nėra galimių, nes minėtos kalbotyros šakos Lietuvoje yra visai naujos. Net ir susiduriant su šiomis problemomis, verta pasidomėti aptariamujų žodžių vartosena, tikintis, kad a) nuo kalbos priklausančios jų vartosenos skirbtės nėra labai ryškios, o b) net ir iš bendro pobūdžio tekstyno gali išryškėti tam tikri terminų vartosenos ypatumai.

Patyrinėjus tekstyną pirmiausia į akis krinta nevienodas jų vartojoimo dažnumas. *Tekstas* vartojamas kur kas dažniau ir įvairesniuose kontekstuose, vienaskaita – 14412, o daugiskaita – 10902 kartus, *diskursas* – 1467 ir 238 kartus. Be to, *diskurso* vartosena ribojasi specifiais filosofiniais, literatūrologiniais, kultūrologiniais tekstais, iš kurių išryškėja lietuviškoji *diskurso* samprata. Plačiąja prasme *diskursas* suprantamas kaip *kalba* ar *kalbėjimas* su tam tikrais ypatumais arba *kalbėsenas* (pvz.: visuomenės institucijas siejantis *diskursas*, šiandienos *diskursai* prisodrinti argumentų, institucijos ir *diskursai*, reikštis įvairiuose *diskursuose*, primesto marksistinio filosofinio *diskurso* rėmuose), apimanti atskirų autorų tekstus, jų visumą (pvz.: Hegelio *diskursai apie religiją, lemia Nykos diskurso retoriką, autorius supynė įtaigų retorinių diskursų, galime ižvelgti du Beauvoir diskurso šaltinius*).

Siauraja prasme vartojamas *diskursas* žymi atskirų socialinės veiklos ar mokslo šakų sritis (*socialinis, mokslinis, politinis, filosofinis, šiuolaikinis socialinis diskursas, meno specialistų diskursas, kanceliarinių diskursų kalba, neoromantinio diskurso kritikos raida*) arba tam tikrų ypatybių turinčią žodinę komunikaciją (*dekonstruktyvus, inte-*

lektualus, kritinis, moralės, erotinis, oficialus, totalitarinis, tarpdisciplininis, ideologinis, šiandieninis mokslinis diskursas, tarp spekuliatyvaus ir poetinio diskurso, postmodernaus diskurso taisyklos neleidžia).

Iš kurių kontekstų ryškėja viešas, diskusinis diskurso pobūdis (plg.: *aštuonės metus néra buvę rimto diskurso apie naujają muziką, pastarojo diskurso ryškus pavyzdys – diskusija, pasirodė bejégė kontroliuoti visus diskurso įvykius, lietuviškai „viešąjį intelektualinį diskursą“, viešajame diskurse aptinkame tik cinišką (o kartais naivią) vyro arogancijos išraišką*), taip pat sinoniminės diskurso ir teksto vartojimo galimybės, t. y. tokie kontekstai, kuriuose diskursas be didesnių reikšmės pokyčių gali būti pakeistas tekstu (*šis diskursas kalba apie tikrovę, nuo frazės – prie diskurso: prie poems, filosofinio esė, taigi pamėginsiu savo diskursą disciplinuoći, metaforizacija persmelkia kiekvieną diskursą: kasdienės, mokslo, poezijos, filosofijos ir kt.*).

Kitaip sakant, diskurso vartosena bendrojo pobūdžio tekstyne patvirtina nurodytas jo reikšmes: a) vartojamos kalbos, bet kokio žodinio teksto, b) tam tikros kalbos srities, c) interaktyvaus, diskusinio bendravimo.

Kiek kitokia padėtis yra teksto atveju. Jo vartosena, jei spręsime iš dažniausių pastoviųjų žodžių junginių, yra tolygesnė. Dažniausi eptetai žymi žodinį, ypač raštišką teksto pavidalą (*žodinis, parašytas, skaitomas tekstas*), kalbą, kuria jis parašytas (*lietuviškas, originalo tekstas, tekstas anglų, rusų kalba*), žanrą, pobūdį ar konkretų kūrinį (*dainos, knygos, nutarimo, pareiškimo, priesaikos, skelbimo, savo kalbos tekstas; liturginiai, senieji, dalykiniai, religiniai, grožiniai, meniniai, Biblijos tekstai*). Kitos dažnos frazės: *teksto analizė ir interpretacija, teksto struktūra, tekste nurodoma, ir toliau kaip tekste, tekste vietoje žodžių*.

Taigi netermininė teksto vartosena nepaliudija kai kurių teksto sampratos elementų, kuriuos jai priskiria teoretikai, pavyzdžiui, to, kad tekstas gali būti sakytinis ar net nežodinis. Realioje lietuviškojoje vartosenoje vyrauja tradicinė užrašyto teksto samprata.

Panašiai ir *žanras*, nors ir apibrėžiamas gana plačiai, tačiau tekstyne dažniausiai vartojamas išprastinė reikšme, t. y. tam tikroms meno kūriniiams apibūdinti. Dažniausi pastovieji žodžiai junginiai: *literatūros, operetės, romano, poezijos, prozos žanras; žanras ir stilius, tekstas ir žanras, žanro kūrinys, rūšies ar žanro, temos ir žanro, įvairaus*

žanro ir turinio, įvairių, skirtingų žanrų. Kiti vartojimo pavyzdžiai rodo, kad žanras vartojamas įvardyti a) meno kūriniams, dažniausiai tekstams ir b) žiniasklaidos žanramis ar šiaip renginiams:

a) siūlomi koeficientai pagal knygų žanrus: knygos vaikams ir jauniui; naudotis įvairaus stiliaus, tipo, žanro tekstų pavyzdžiais; tai pirmas pamokslų žanro kalvinistų leidinys lietuvių kalba; tai bus visai naujas žanras Lietuvoje – absurdo opera; lengvo žanro, popsu nemėgstu; tam tikro žanro progenės šventinio pobūdžio kalbos; leidžiasi į magiškojo realizmo žanrą;

b) pats laidos žanras reikalauja; nepopulariausias žanras – publicistica ir eseistika; tai lemia šių renginių žanras, pobūdis; nesibodi publicistikos žanro, rašo esė; išbandyti ir naujus televizijos žanrus.

Kaip matyti iš pavyzdžių, žanras dažnai vartojamas neapibrėžtai ir sinonimiškai stiliui (publicistikos žanras), literatūros srovei (realizmo žanras), be to, sakytinės kalbos kūriniams pavadinti. Dažnas žanro vartojimas drauge su kitais rūši žyminciais daiktavardžiais (tipai, rūšys, stiliai), nenurodant smulkesnių kiekvienos rūšies padalų, taip pat žymi platesnę nei vien tik meno kūrinio žanro reikšmę. Taigi reali šio daiktavardžio vartosena yra labiausiai iš visų keturių analizuojamų terminų nutolusi nuo tradicinės, žodynuose ir žinynuose pateikiamos reikšmės ir priartėjusi prie plačios teoretikų žanro apibrėžties. Beje, žanras tekstyne vartojamas kur kas rečiau nei tekstas, bet dažniau nei diskursas: vienaskaita jis pavartotas 2041 kartą, o daugiskaita perpus mažiau – 1027 kartus. Termino teksto tipas tekstyne neaptikta.

4. Išvados

1. Darbe apžvelgtos kai kurių kalbos sistemą pavadinančių terminų poros ir jas apibendrinantys terminai:

a) *kalbos tipai*: bendrinė, arba literatūrinė, kalba ir tarmės, arba dialektai (geografiniai ir socialiniai ar profesiniai);

b) *kalbos atmainos*: kalba ir šneka, arba kalbėjimas, sakytinė ir rašytinė, arba knyginė, kalba, sakomoji ir rašomoji kalba, gyvoji ir raštų kalba;

c) *kalbos rūšys* pagal jos vartojimo sritis: meninė ir nemeninė

kalba, kurią sudaro *buitinė* ir *dalykinė*, o pastarają – *mokslinė* ir *administraciniė kalba*;

specialioji (*specialybės*, *dalykinė kalba*, *kalbos domenas*, arba *sritis*) ir *bendroji*, *bendrojo pobūdžio kalba*; *viešoji* ir *privačioji kalba*;

d) *funkcinių stiliai*: *mokslinis*, *administracinis*, *publicistinis*, *buitinis*, *meninis*.

2. Palyginus šių kalbotyros terminų apibrėžtis įvairiuose šaltiniuose paaiškėjo kai kurios problemos. Neaišku, kokiui apibendrinamuoju žodžiu – *atmaina*, *tipu* ar *rūšimi* – vadinti visą funkcinę ir struktūrinę kalbos įvairovę žyminčius žodžius. Be to, reikėtų tiksliau, remiantis šio termino vartojimo tendencijomis, apibrėžti *kalbos tipą*, įvardyti *specialiajai*, *specialybės*, *dalykinei kalbai* ar *kalbos domenui*, arba *sričiai*, priešinamą *bendrojo pobūdžio kalbą*, *bendrają* ar *paprastąją kalbą*; galbūt įteisinti skolinį *registras*, nusakantį įvairias viešosios ir privačiosios kalbos pakopas.

3. Išsamiau aptartos su svarbiausiu komunikaciniu kalbos vienetu – tekstu susijusios terminų poros:

- e) *tekstas* ir *diskursas*;
- f) *teksto tipas* ir *žanras*.

Jos analizuotos remiantis trimis šaltiniais: šių terminų apibrėžtimis bendrojo pobūdžio ir specialiuose filologiniuose informaciiniuose leidiniuose – žodynuose, žinynuose, enciklopedijose, šiais terminais įvardijamų sąvokų apibūdinimais teksto lingvistikos, diskurso analizės ir komunikacijos teorijos darbuose, taip pat šių žodžių vartose na bendrojo pobūdžio tekstyne.

4. Išaiškėjo, jog *tekstą* ir *žanrą* reikia apibrėžti plačiau, kad šių terminų apibrėžtys atitiktų ne tik jais įvardijamų dalykų teorinę sampratą, bet ir pakitusią realią vartoseną kalboje. *Diskursą* ir *teksto tipą* derėtų apibrėžti remiantis naujausiais teksto lingvistikos ir diskurso analizės veikalais ir įtraukti į kalbotyros terminus.

5. Šiuo straipsniu siekta sistemiškai aptarti kai kurių kalbotyros terminų problemas, tikintis diskusijos ir pasiūlymų svarstomaisiais klausimais.

LITERATŪRA

- Beaugrande R. 1981: *Introduction to text linguistics*, New York–Amsterdam.
- Bex T. 1996: *Variety of written English: texts in society: societies in text*, London and New York.
- DLKŽ 2000: *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius.
- Fairclough N. 1992: *Discourse and Social Change*, Cambridge.
- Freedman A. 1994a: Locating Genre Studies: Antecedents and Prospects. – *Genre and the New Rhetoric*. Ed. by A. Freedman and P. Medway, London, 3–20.
- Freedman A. 1994b: Anyone for Tennis? – *Genre and the New Rhetoric*. Ed. by A. Freedman and P. Medway, London, 43–66.
- Garrett P., Bell A. 1998: Media Discourse: A Critical Overview. – *Approaches to Media Discourse*. Ed. by A. Bell and P. Garrett, Malden, USA and Oxford, UK, 2–20.
- Halliday M. A. K. 1978: *Language as Social Semiotic*, London.
- Halliday M. A. K., Hasan R. 1991: *Language, Context, and Text Aspects of Language in a Social-semiotic Perspective*, Oxford.
- Halliday M. A. K. ir kt. 1964: Halliday M. A. K., Macintosh A., Strevens D. D. *The Linguistic Sciences and Language Teaching*, London.
- Hawthorn J. 1998: *Moderniosios literatūros teorijos žinynas*, Vilnius.
- Joos M. 1961: *The Five Clocks*, Bloomington.
- Koženiuskienė R. 1999: *Retorika: iškalbos stilistiką*, Vilnius.
- Kress G. 1989: *Linguistic Processes in Sociocultural Practice*, Oxford.
- KTŽ 1990: Gaivenis K., Keinys S. *Kalbotyros terminų žodynas*, Kaunas.
- Leckie-Tarry H. 1993: The specification of a text: register, genre and language teaching. – *Register Analysis: Theory and Practice*. Ed. by M. Ghadessy, London and New York, 26–42.
- Lee D. YW. 2001: Genres, Registers, Text Types, Domains, and Styles: Clarityfying the Concepts and Navigating a Path Through the BNC Jungle. – *Language Learning and Technology* 5/3, 37–72.
- LKE 1999: *Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius.
- LLE 2001: *Lietuvių literatūros enciklopedija*, Vilnius.
- Marcinkevičienė R. 2002: Palyginamieji tekstynai – šaltinis tarptautinių žodžių vartosenai tirti. – *Kalbotyra* 51 (3), 81–93.
- Marcinkevičienė R. 2004: Spaudos žanrų tipologija (Vakarietiškoji patirtis). – *Darbai ir dienos* 38, 191–234.
- Miller C. R. 1994a: Genre as a Social Action. – *Genre and the New Rhetoric*. Ed. by A. Freedman and P. Medway, London, 23–42.
- Miller C. R. 1994b: Rhetorical Community: The Cultural Basis of Genre. – *Genre and the New Rhetoric*. Ed. by A. Freedman and P. Medway, London, 67–78.
- Nauckūnaitė Z. 2000: *Iškalbos mokymas*, Kaunas.
- Nauckūnaitė Z. 2003: Loginiai ir lingvistiniai sakytinės ir rašytinės kalbos skirtumai. – *Žmogus ir žodis* 1/5, 78–83.
- Nunan D. 1993: *Introducing Discourse Analysis*, London.

- Östman J.-O., Virtanen T. 1995: Discourse Analysis. – *Handbook of Pragmatics (Manual)*. Ed. by J. Verschueren, J.-O. Östman, J. Blommaert, Ch. Bulcaen, Amsterdam / Philadelphia, 239–253.
- Palionis J. 1985: *Kalbos mokslo pradmenys*, Vilnius.
- Pilergaard M., Frandsen F. 1996: Text Type. – *Handbook of Pragmatics (Manual)*. Ed. by J. Verschueren, J.-O. Östman, J. Blommaert, Ch. Bulcaen, Amsterdam / Philadelphia, 1–13.
- PMLS 2000: *Pagrindinės moderniosios literatūrologijos savokos*, Vilnius.
- Sirtautas V., Grėnda Č. 1988: *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius.
- Stillar G. 1998: *Analyzing Everyday Texts. Discourse, Rhetoric, and Social Perspectives*, London.
- Stubbs M. 1993: British Traditions in Analysis. From Firth to Sinclair. – *Text and technology. In Honour of John Sinclair*. Ed. by M. Baker, G. Francis and E. Tognini-Bonelli, Amsterdam/Philadelphia, 1–33.
- Stubbs M. 2001: *Words and Phrases. Corpus Studies of Lexical Semantics*, Malden, USA and Oxford, UK.
- Titscher S. ir kt. 2000: Titscher S., Meyer M., Wodak R., Vetter E. *Methods of Text and Discourse Analysis*, London.
- Tolson A. 1996: *Mediations. Text and Discourse in Media Studies*, London.
- TŽŽ 2001a: Vaitkevičiūtė V. *Tarpautinių žodžių žodynai*, Vilnius.
- TŽŽ 2001b: *Tarpautinių žodžių žodynai*. Ats. red. A. Kinderys, Vilnius.
- Vaiciekaušienė L. 2004: *Naujujų lietuvių kalbos svetimžodžių norminimo teorija ir praktika*. Daktaro disertacija, Vilnius.
- van Dijk T. A. 1998: Opinion and Ideologies in the Press. – *Approaches to Media Discourse*. Ed. by A. Bell and P. Garret, Malden, USA and Oxford, UK, 23–63.
- van Dijk T. A. 2001: Discourse, Ideology and Context. – *Folia Linguistica* 35 / 1–2, Berlin, 11–40.
- Vestergaard T. 2000: From Genre to Sentence: the Leading Article and its Linguistic Realization. – *English Media Texts – Past and Present. Language and textual structure*. Ed. by F. Ungerer, Amsterdam / Philadelphia, 151–175.
- Widdowson H. 1995: Discourse Analysis. A Critical View. – *Language and Literature* 4, 3.
- Vladauskienė R. 2000: Apie funkcinius stilius ir registrus. – *Acta Linguistica Lithuanica* 42, 132–140.
- Župerka K. 1983: *Lietuvių kalbos stilistika*, Vilnius.
- Župerka K. 1997: *Stilistika*, Šiauliai.

SOME PROBLEMS OF *language* AND *text* RELATED TERMS

Summary

The paper deals with two groups of Lithuanian linguistic terms. One group consists of the terms referring to different types and sorts of language as a system, e.g.

literary, standard language, language and speech, written and spoken, public and private language, functional styles, etc. Another group comprises the names of the communicative units of language, i.e. *text, discourse, text type*, and *genre*. The first group is merely overviewed pointing out the need to have more consistent generic names, and some equivalents for widely spread linguistic terms in English, such as *language for general purpose* vs *language for specific purpose*, and *register*. The second group of terms is analysed using three different sources: dictionaries and encyclopedias, theoretical papers, and the Corpus of Contemporary Lithuanian Language. Analysis of different sources revealed the discrepancy between the theoretical approaches to the notions mentioned above, definitions of the terms in general and specific dictionaries and their usage in the general corpus. It was suggested to widen the definition of the terms *text* and *genre* in order to make them compatible with the most recent theoretical approaches as well as everyday usage. The other two terms *discourse* and *text type* were suggested to be included in the list of linguistic terms and defined.

Rūta MARCINKIENĖ
Vytauto Didžiojo universitetas
Donelaičio g. 58, LT-44248 Kaunas
E. paštas ruta@fc.vdu.lt

Gauta 2004-09-09